

**Předložka *prostředkem* ,prostřednictvím, s pomocí‘
29. workshop Žďárek, Litoměřice 26. 11. 2011**

Omluva za útěk od avizovaného tématu – měla to být ukázka, jak může prověřování zdrojů obecně přijímaných jako spolehlivé přinést nové poznatky v jazykovědném bádání, avšak výsledek se nakonec ukázal ve srovnání s původním očekáváním docela nicotný, proto tahám ze šuplíku úplně jiné téma – lexikologicko-morfologické.

Referát si všímá vzniku, rozšíření a zániku jednoho neplnovýznamového slova, sekundární předložky *prostředkem*, v češtině doby střední. Dovoluje si přihlásit se jednak k etymologické studii Igora Němce o slově *prostředek* (2009/1996), jednak k lexikalizačním a gramatikalizačním postupům při ustalování neplnovýznamových lexikálních jednotek.

a) Vznik předložky *prostředkem* je příkladem obvyklého postupu, kdy z (tvaru, pádu) plnovýznamového slova vzniká slovo neplnovýznamové. Stejně vznikají i jiné české předložky (*kolem, během* a mn. j.).

Je předložka *prostředkem* v této skupině výjimečná tím, že z českého jazykového systému zmizela, nebo existuje více analogických příkladů? – Něco nám prozradí slovtvorba (způsob utvoření slova *prostředek*).

b) Příčiny zániku předložky *prostředkem*:

- Podobá se německému *mittels*, resp. vzoru obvyklému v německé slovtvorbě?
- Bylo pro komunikaci nevýhodné, že je tato předložka velmi dlouhá (srov. *pomocí*), nebo že instrumentál ustrnul také ve funkci adverbia?
- Mělo výchozí slovo příliš rozsáhlou polysémní strukturu?
- Patrně jí nepomohlo synonymní a významově určitější *prostřednictvím*...

LJ *prostředkem* je jedním z mnoha produktů hledání abstraktních výrazů, rozšiřujících možnosti vyjadřování v češtině a její stylové rejstříky, potřebných pro vyjadřování abstraktních vztahů.

I. Stará čeština

Igor Němec: Proč má slovo *prostředek* předponu *pro* (2009/1996)

Němec vysvětluje *prostředek* jako synonymní předponově-příponovou odvozeninu vedle substantiva *prostřed* – obě substantiva byla odvozena s předložkového pádu *pro střed* (akuzativ, ‚skrze střed‘) (Němec 2009/1996: 383)

Na akuzativ s významem překážky, kterou bylo třeba překonat, uvádí Němec stč. doklad *Pověz mi, spí-li ta zvířata ... u vrát, že si sem pro ně tak snadno přišel*. BruncU 206a (Němec 2009/1996: 382).

Zpracování hesel *prostřed* ve StČS:

stáří dokladů

předpokládaná elipsa substantiva?

– proto vývoj předložka → adverbium?

prostřed prep. a adv.

I. prep. s genitivem

A) určení prostorové (5 významů podle otázek *kam*, *kde* a *kudy*)

B) určení časové (1 význam, *kdy*)

II. adv. 1. ‚doprostřed‘, 2. ‚uprostřed‘, méně dokladů

prostřed subst., k *prostřed* prep. ‚střed, střední část, prostředek‘

5 dokladů, nepodstatných pro naše téma

Stč. předložka *prostředkem*?

StčS nemá ani jako předložku, ani jako adverbium; má hraniční doklady (viz dále) + poznámku (týkající se jiných slov!):

„Spojení substantiva *prostředek* s předložkou lze někdy chápat jako spřežku, a to zvl. je-li substantivum bez bližšího určení (pak by šlo o přechod k adverbiu; sr. nč. *doprostředka, zprostředka* ap.).“ (s. v.)

Významová struktura slova *prostředek*, -dka/-dka v StčS:

1. (čeho) *prostředek, střed*; (A) [jednoho objektu, děje ap.] *střední část*; (B) *centrum, těžiště*
2. koho/čeho [jednotlivců n. jednotlivin] *místo mezi kým/čím*; „skrzě p.“, „po p-cě“ čeho ap. *mezi kým/čím*
3. (mezi kým/čím [dvěma krajnostmi]) *přechod, přechodný stupeň, mezistupeň*
4. (v čem [činnosti ap.]) *umírněnost, střední míra*
5. (čeho [objektu]) *vnitřek, vnitřní část n. vnitřní prostor*; „u p-dku/-dcě“ čeho *uprostřed čeho, v čem*
6. bibl. čeho [svícnu] *dřík, nosný sloupek*
7. (čí/čeho k čemu [ději]) *prostředek (hmotný n. duchovní), nástroj, co umožňuje něco*
8. (čí/čeho) *postup, zvl. způsob jednání*
9. *prostřednictví, zprostředkování, zvl. činnost vedoucí k smíru mezi dvěma n. více osobami*
10. jur. u slovesa (čeho, mezi kým) *dohodnuté řešení, zvl. rozhodnutí sporu*

Vedle toho ještě životné *prostředek*, *-dka* se dvěma významy, avšak s poznámkou, že přechod od věcného substantiva k osobovému ještě není dovršen.

Vybrané doklady v instrumentálu sg. (1):

V 1. významu, jeho konkrétní podskupině ‚střední část‘, je:

že jest byl prostředkem provaza pán Ježíš svázan ROKPOSTK 157b
Bylo by hezké, kdyby to tam nesedělo a znamenalo to ‚provazem, pomocí provazu‘ ...

Ve 2. významu na cestě k adverbializaci (nebo frazeologizaci?):

bezpečnějiť by bylo prostředkem jíti: zachovávatí ty [náležité] věci
JAKZJEV 129b (v obr.)

Vybrané doklady v instrumentálu sg. (2):

7: Význam ‚prostředek, nástroj‘; instrumentál zase na cestě k adverbializaci (přísluvečné určení)

tiem proftrzedkem..., toť jest úmysl dobrý ROKLUKA 247a;

Za dvěma svislícemi, tj. jako ‚přechodný‘ doklad, je následující:

jako by se pokládala theorika v vyznamenání díla proftrzedkem
instrumenta, kteréž jest v paměti ALCHLULL 15 *pomoci*

Už StčS tady dává překlad *pomoci*, tj. v pozici před substantivem je naznačena možnost chápat tento instrumentál jako předložku.

Vybrané doklady v instrumentálu sg. (3):

8: Význam ‚postup, způsob jednání‘ – v instrumentálu rozvito přívlastkem, o adverbializaci/prepozicionalizaci nelze uvažovat:

právu sličným prostrzedkem dosti učinili sú [otec a syn] GUALLCTNOSTK
158

9: Význam ‚prostřednictví, zprostředkování‘ je nejabstraktnější, dává tedy naději, jenže po (dvojím!) dokladu:

neotvierajú se tato slova, jediné prostrzedkem ducha božieho JAKZJEV
456b, pod. AlchLull 17

kde můžeme reálně uvažovat o platnosti předložky, se abstraktní význam konkretizuje (‚činnost vedoucí k smíru mezi dvěma *n.* více osobami‘) a další doklady zajímavé nejsou.

Vybrané doklady v instrumentálu sg. – shrnutí:

Našli jsme tři nesporné doklady, v nichž lze původní substantivní instrumentál *prostředkem* interpretovat jako předložku:

AlchLull 15, AlchLull 17 a JakZjev 456b.

Problém, že se vychází od dvou různých významů (7 a 9). Při významovém zpracování tak bohatě polysémní lexikální jednotky je nutné rekonstruovat řadu významových posunů a změn (abstraktizace, konkretizace), problémem je řazení významových odstavců (= dobře odůvodněné hypotézy?)

Závěr pro stě.:

Lexikální jednotka s jinou slovnědruhovou platností se konstituuje, nacházíme tzv. kritické kontexty (Diewald), ale vzhledem k nízkému počtu dokladů je oprávněné ji zpracovat ve významové struktuře původního slova; navíc ekvivalentem *pomocí* u 7. významu je na přechod dobře upozorněno.

K potenciálním synonymům:

Ve StčS taky není *pomocú* jako samostatné heslo, ale „jenom“ jako frazém (*s*) *pomocú (čeho)* u *pomoc 1* ‚pomoc, příspěvní (koho komu), uplatnění něčí moci ve prospěch někoho‘; výklad významu: ‚pomocí (prostřednictvím) čeho, skrze co, čím‘; 3 doklady na *s pomocú*, 1 bez *s*: *svatého pokánie pomoczy móž navrátiti [nevinnost]* AlbRájA 46b.

II. Střední čeština

Předložka *prostředkem* – velké rozšíření v češtině doby střední.

Doklady z Madly (celkem kolem 200 dokladů na lemma *prostředek*):

A) Instrumentály, které mě nezajímají (výběr; prostorové, „středem“)

(152) meze pokolení Gád ... táhly se skrze polovici aneb prostředkem
země Ammonitských Itinerarium (=CestSvat) I 416, 1592

(186) řeka prostředkem města teče VelDict 1579 Bc (???) 3b1

B) Substantivum + shodný přívlastek:

(126) Kristus Pán podlé těla jest z Davidova rodu. Tedyť **nějakým
prostředkem** z semene Davidova pošel. Nepošelt' pak prostředkem
Jozefa ani z jeho semene, ale prostředkem samé Marie Panny... Štajer,
Postila, 1691, 922

C) Doklady, které mě zajímají:

a) *smrt*: velmi ustálené

(3) Když hospodář některý osedlý z tohoto světa **prostředkem smrti** vykročiti (NEÚPLNÉ!) VýbTemp II 183 (Dobřenský, Správa statkův, 1550-1580)

(39) jiných několik knížat také **prostředkem přirozené smrti** z tohoto světa sešlo T. Hájek, O komětě (1580), A4b

(48) nebo on vyšed **prostředkem smrti** z tohoto života, JgSlov/BiblKral na Moudr 4,7

(109) aby [apoštol sv. Bartoloměj] utrpení podniknouce tělesné, do radosti věčné bral se **prostředkem smrti** Rozenplut Kancionál 1601, 388

(130) kdyby mně Pán Bůh **prostředkem smrti** z tohoto světa pojíti ráčil TeigeMíst I/1, 371, 1599

(155) poněvadž **prostředkem smrti** s tohoto světa vykročil StrakaTáb 331

(156) milost svou od nich [= řeholnic Anežka], jsouc **prostředkem smrti** oddělená, neodvrátila BeckAnež 147; 1701

(170) jestliže by ktorejkoli držitel **prostředkem smrti** z tohoto světa sešel
ArchČ 18, 399, 1583

(195) poněvadž jeho lehrmeister **prostředkem [s] světa** zešel (???) žádá
[učedník] žádá (???) pánův starších, aby jej jiným mistrem opatřili tak, aby jeho
čas nadarmo nebyl Protokoly malířů 82, 1615

b) **kontinuum** od abstrakta (činnost) přes pojmenování osoby až k propriu:

(19) [aby vládcové bibli] k sobě přijímali jakožto vlastně jim náležející a od
samého Pána Boha **prostředkem Mojžíše** jim připsanou BiblMel 1570
(předml/ded)

(24) Jiné pak svévolné **prostředkem práv** nutká mocí pořádnou k spravedlnosti.
BrikcíPráv 8/2;

(25) **prostředkem slova Božieho** BrikcíPráv 7/22

(33) s. panna Anýžka Politiana v prostředí zůřivé zimy nejkrásnější růži
prostředkem modlení obdržela DamPost (1727) I 538

(61) od přísežných, **prostředkem vrchností k tomu zřízených** posluhovalo (?)

Koldín

(87) tehdy se s ním **prostředkem dobrých lidí** o to srovnati má NaučOl 30,
1554

(135) **prostředkem věrných správcův** Vel(Laut)Pol 60

(144) jestliže matka, když vidí děti své **prostředkem šetrného a pracného
vychování** zdařilé, ctnostné, Bohu a lidem milé deWaldt, Chválořeč, dedikace
IIa, 1736

Má *prostředkem* právo být zpracováno jako samostatná lexikální jednotka?

III. Nová čeština

a) PSJČ

prostředek, -dku *a* -dka m.

prostorové:

Vzhůru po ulici, **prostředkem** nevydlážděné jízdní dráhy, šel lampáš. Merh.

Prostředkem stepi dlouhá cesta běží. Mach.

„pomocí, prostřednictvím“

Chce [Ferdinand] na dvoru svém českou kancelář zříditi a **prostředkem** jí zemi spravovati. Rez.

Bylo by ti možno přispěti jim, kdybys o nich byl nevěděl **prostředkem** svého dobrodružství? Lier.

[Ženské,] nemohouce toho [zaopatřiti se] jinak nežli **prostředkem** sňatku, odevzdávají svůj osud do rukou muže, který se právě namane. Her.

Prostředkem synovce svého získal si přízeň císařovu. Jir.

prostředkem adv. *vprostřed, uprostřed.*

Všecky stany byly z bílého, po všech krajích i prostředkem červenými pruhy lemovaného plátna Klicp.

Okolo nažloutlých stěn stály odřené stoly a prostředkem se vlekla dlouhá tabule.

Tyl.

D *Zast. předl. s gen. pomoci, s pomoci, skrze. Král dle toho mohl jednati toliko prostředkem Čechův, t. j. skrze úředníky zemské. Kal. — V. t. prostředek.*

b) SSJČ

prostředek, -dku m. (6. mn. -dcích)

†3. zprostředkování, prostřednictví: **p-em synovce získal si přízeň císařovu** (Jir.); usilovali o to, aby pokojný p. učinili (Tomek)

Další doklad:

!!! *Žižka: česko-moravský vojenský týdeník*, 1871, autor textu (?) Eduard Rüffer

„Dvacet mužů drželo prostředkem provazů naplněný balón v povětří se vznášející. Takto přinesli jej na místo rekognosce; zde vstoupili důstojníci do lociky (???) a pustili se do povětří. V celý čas rekognosce zůstal balón na provazech upevněn.“

(typický „kritický kontext“)

Závěr:

Novočeské doklady svědčí o zániku předložky *prostředkem* a podávají jeho přibližnou chronologii. (Tomu odpovídají i doklady v JgSlov.)

Po tomto smutném závěru vám už jenom poděkuji za pozornost.